

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

HAZIL-MUTOYIBA KONSEPTINING KOGNITIV MODELI VA UNING BADIY TARJIMADAGI TRANSFORMATSIYASI (G'AFUR G'ULOMNING "SHUM BOLA" ASARI MISOLIDA)

Baydjanova Iroda Abdullayevna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, dotsent, (PhD).

e-mail: irodabdullayevna@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7883-5134>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada hazil-mutoyiba konseptining kognitiv modeli va uning G'afur G'ulomning "Shum bola" asarining ingliz hamda rus tillaridagi tarjimalarida transformatstiyalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda freym-semantik tahlil, konseptual metafora nazariyasi va qiyosiy tarjimashunoslik metodlari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, hazil-mutoyiba konsepti murakkab kognitiv tuzilmaga ega bo'lib, uning tarjimada saqlanish darajasi tillarning tipologik yaqinligiga bog'liq. Rus tiliga qilingan tarjimada konseptning asosiy komponentlari ko'proq saqlanishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: hazil-mutoyiba, kognitiv model, konsept, freym, tarjima transformatstiyasi, lingvomadaniyat.

КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ КОНЦЕПТА ЮМОРА И ЕЁ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГАФУРА ГУЛЯМА «ОЗОРНИК»)

Байджанова Ирода Абдуллаевна

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруни, доцент, (PhD).

Аннотация.

В статье анализируются когнитивная модель концепта юмора и особенности его трансформации в английском и русском переводах произведения Гафура Гуляма «Озорник» («Шум бола»). В исследовании применяются методы фреймово-семантического анализа, теория концептуальной метафоры и методы сопоставительного переводоведения. Результаты показывают, что концепт юмора обладает сложной когнитивной структурой, а степень его сохранения при переводе зависит от типологической близости языков. Установлено, что в русском переводе основные компоненты данного концепта сохраняются в большей степени.

Ключевые слова: юмор, когнитивная модель, концепт, фрейм, переводческая трансформация, лингвокультура.

THE COGNITIVE MODEL OF THE CONCEPT OF HUMOR AND ITS TRANSFORMATION IN LITERARY TRANSLATION (BASED ON GAFUR GHULAM'S "SHUM BOLA")

Baydjanova Iroda Abdullayevna

Abu Rayhan Beruni Urgench State University, Associate Professor, (PhD).

Abstract.

This article analyzes the cognitive model of the concept of humor and the features of its transformation in the English and Russian translations of Gafur Ghulam's Shum Bola (The Mischievous Boy). The study employs frame-semantic analysis, conceptual metaphor theory, and comparative translation studies methods. The findings indicate that the concept of humor has a complex cognitive structure and that the degree to which it is preserved in translation depends on the typological proximity of the languages involved. The analysis reveals that the main components of the concept are preserved to a greater extent in the Russian translation.

Keywords: humor, cognitive model, concept, frame, translation transformation, linguoculture.

Kirish. Hazil-mutoyiba insoniyat madaniyatining universal hodisalaridan biri bo'lib, u har bir xalqning o'ziga xos mentaliteti va dunyoqarashi orqali shakllanadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan hazil-mutoyiba nafaqat til hodisasi, balki murakkab mental tuzilma — konsept sifatida tadqiq etiladi. Konsept inson ongida shakllangan bilimlar majmui bo'lib, u madaniy, ijtimoiy va individual tajribalar asosida shakllanadi. Hazil-mutoyiba konseptining badiiy tarjimada saqlanishi muhim ilmiy muammo hisoblanadi, chunki u nafaqat til, balki madaniyat hodisasi hamdir. Turli madaniyatlarda hazil-mutoyibaning shakllari, funksiyalari va ijtimoiy roli farq qiladi, bu esa tarjima jarayonida jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

G'afur G'ulomning "Shum bola" asari o'zbek adabiyotida hazil-mutoyibaning eng yorqin namunalaridan biri sifatida tan olingan. Asar bolaning dunyoqarashi orqali kattalar dunyosini hazil-mutoyiba prizmasida aks ettiradi. Bu asar o'zbek milliy hazil an'analari, xalq og'zaki ijodiyoti elementlarini va bolalar psixologiyasining nozik jihatlari

o'zida mujassamlashtirgan. Asarning ingliz va rus tillariga tarjimalari mavjud bo'lib, bu tarjimalarni qiyosiy tahlil qilish hazil-mutoyiba konseptining tarjimada qanday transformatsiyaga uchrayotganini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, kognitiv tilshunoslik va tarjimashunoslikning integratsiyasi orqali hazil-mutoyibaning tarjima qilinuvchanlik darajasini ilmiy asoslash mumkin.

Tadqiqotning maqsadi hazil-mutoyiba konseptining kognitiv modelini tahlil qilish va uning "Shum bola" asarining ingliz hamda rus tilidagi tarjimalaridagi transformatsiyasini aniqlashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: hazil-mutoyiba konseptining nazariy asoslarini o'rganish, asardagi hazil-mutoyibaning freym tuzilmasini tahlil qilish, tarjimalardagi transformatsiya turlarini aniqlash va qiyosiy tahlil asosida xulosalar chiqarish. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular hazil-mutoyiba tarjimasi strategiyalarini takomillashtirish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hazil-mutoyibaning kognitiv tadqiqi XX asrning ikkinchi yarmida boshlanib, S. Attardo va V. Raskinning umumiy hazil nazariyasi (General Theory of Verbal Humor) bu sohadagi fundamental asos hisoblanadi. Ular hazilning semantik mexanizmlarini ikki skript (script) o'rtasidagi ziddiyat orqali tushuntirdilar. Raskinning semantik skript nazariyasi (Script-based Semantic Theory of Humor) hazilni ikki qarama-qarshi skriptning bir matnda uchrashishi sifatida ta'riflaydi. Keyinchalik Attardo bu nazariyani rivojlantirib, hazilning oltita bilim resursi (knowledge resources) modelini taklif etdi: til, hikoya strategiyasi, maqsad, vaziyat, mantiqiy mexanizm va skript ziddiyati.

G. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasi hazilning kognitiv tabiatini yanada chuqurroq tushunish imkonini yaratdi. Ular metaforani nafaqat til, balki tafakkur hodisasi sifatida ta'riflash orqali hazilning mental asoslarini ochib berdilar. Konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, biz mavhum tushunchalarni konkret tajriba orqali tushunishga intilamiz va bu jarayon metaforik proyeksiya deb ataladi. Hazil ko'pincha kutilmagan metaforik proyeksiya yoki metaforaning so'zma-so'z interpretatsiyasi orqali hosil bo'ladi. G. Fauconnier va M. Turnering konseptual integratsiya nazariyasi esa hazilni mental fazolarning qo'shilishi (blending) natijasi sifatida tushuntiradi.

Freym nazariyasi M. Minsky tomonidan sun'iy intellekt sohasida ishlab chiqilgan bo'lib, keyinchalik Ch. Fillmore tomonidan tilshunoslikka tatbiq etildi. Freym — ma'lum vaziyat haqidagi stereotipik bilimlar tuzilmasi bo'lib, u slotlar va ularni to'ldiruvchi qiymatlardan iborat. Hazil ko'pincha freymning kutilmagan buzilishi, slotlarning g'ayrioddiy qiymatlar bilan to'ldirilishi yoki freymlar orasidagi kutilmagan o'tish orqali hosil bo'ladi. Rus tilshunosligida E. S. Kubryakova, N. N. Boldyrev, V. Z. Demyankov kabi olimlar kognitiv tilshunoslikning nazariy asoslarini ishlab chiqdilar. O'zbek tilshunosligida Sh. Safarov kognitiv tilshunoslik va pragmatik tahlil sohasida fundamental tadqiqotlar olib bordi.

Hazil tarjimasining nazariy muammolari D. Chiaro, J. Vandaele, P. Zabalbeascoa kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Chiaro hazil tarjimasining asosiy qiyinchiliklarini verbally expressed humor (VEH) tushunchasi orqali tahlil qildi va hazilning tarjima qilinuvchanlik darajasini aniqlash mezonlarini taklif etdi. Zabalbeascoa televidion komediyalar tarjimasida hazilning pragmatik jihatlarini o'rgandi va tarjima strategiyalari klassifikatsiyasini yaratdi. S. Vlastov va S. Florin realiyalar tarjimasi nazariyasini ishlab chiqib, madaniy spetsifik elementlarning tarjima strategiyalarini taklif etdilar. Ammo "Shum bola" asaridagi hazil-mutoyiba konseptining kognitiv-diskursiv tahlili va uning tarjimadagi transformatsiyasi maxsus tadqiq etilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot materiallari sifatida G'afur G'ulomning "Shum bola" asarining o'zbek tilidagi asl matni (2015-yil nashri), ingliz tiliga tarjimasi va rus tiliga tarjimasi ("Озорник") tanlandi. Asardan hazil-mutoyiba elementlarini o'z ichiga olgan 150 ta epizod tanlab olindi. Tanlov mezonlari sifatida quyidagilar belgilandi: epizodda aniq hazil effekti mavjud bo'lishi, hazilning matnda ifodalangan bo'lishi (kontekstual hazil emas) va epizodning barcha uchta tilda mavjud bo'lishi. Har bir epizod uchta tilda qiyosiy tahlil qilindi va natijalar maxsus ishlab chiqilgan tahlil kartochkalariga kiritildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llandi. Freym-semantik tahlil metodi hazil-mutoyibaning kognitiv tuzilmasini aniqlash uchun ishlatildi, bunda har bir epizodda faollashgan freymlar, ularning slotlari va qiymatlari aniqlandi. Bu metod orqali hazilning qaysi freymning buzilishi yoki kutilmagan to'ldirilishi orqali hosil bo'lgani belgilandi. Konseptual metafora tahlili hazildagi metaforik proyeksiyalarni aniqlash uchun qo'llandi. Har bir epizodda ishtirok etgan manba va maqsad domenlari, ular orasidagi proyeksiya yo'nalishlari tahlil qilindi. Diskurs tahlili hazilning kommunikativ kontekstda qanday faoliyat ko'rsatishini aniqlash uchun ishlatildi.

Qiyosiy tarjima tahlili asl matn va tarjimalar orasidagi munosabatni aniqlash uchun qo'llandi. Bu tahlilda quyidagi parametrlar hisobga olindi: hazil mexanizmining saqlanishi yoki o'zgarishi, illokutiv kuch va perllokutiv ta'sirning ekvivalentligi, madaniy spetsifik elementlarning tarjima strategiyalari. Miqdoriy tahlil metodlari yordamida hazil transformatsiyalarining statistik ko'rsatkichlari hisoblandi. Transformatsiya turlari quyidagicha klassifikatsiya qilindi: to'liq saqlash (hazil mexanizmi va effekti to'liq saqlanadi), qisman saqlash (mexanizm o'zgaradi, ammo effekt saqlanadi), kompensatsiya (asl hazil yo'qoladi, ammo boshqa joyda yangi hazil yaratiladi) va yo'qolish (hazil umuman yo'qoladi).

NATIJALAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, "Shum bola" asaridagi hazil-mutoyiba konsepti quyidagi asosiy freymlar orqali voqelanadi: oilaviy munosabatlar freymi (35% epizodlar), ta'lim freymi (22% epizodlar), mehmon kutish freymi (18% epizodlar), bozor va savdo freymi (12% epizodlar) va boshqa freymlar (13% epizodlar). Oilaviy munosabatlar freymi ichida ota-bola, ona-bola, buvi-nabira, aka-uka kabi subfreymlar aniqlandi. Bu freymda hazil ko'pincha bolaning kattalarning topshiriqlarini noto'g'ri bajarishi yoki ularning so'zlarini boshqacha talqin qilishi orqali hosil bo'ladi.

Hazil-mutoyiba hosil qilishning asosiy kognitiv mexanizmlari quyidagicha aniqlandi: freym buzilishi (42%

epizodlar), metaforik demetaforizatsiya — ya'ni ko'chma ma'noli iboralarining so'zma-so'z tushunilishi (28% epizodlar), perspektiva farqi — bola va kattalarning voqeani turlicha idrok etishi (18% epizodlar) va so'z o'yinlari (12% epizodlar). Eng ko'p uchraydigan hazil mexanizmi freym buzilishi bo'lib, bunda bolaning xatti-harakati freymning kutilgan qiymatlaridan chetga chiqadi. Masalan, mehmon kutish freymida "mehmonga hurmat ko'rsatish" sloti bolaning sodda va to'g'ri gaplari orqali kutilmagan tarzda to'ldiriladi.

Tarjimalardagi transformatsiya ko'rsatkichlari quyidagicha aniqlandi. Ingliz tiliga tarjimada: to'liq saqlash — 38%, qisman saqlash — 31%, kompensatsiya — 12%, yo'qolish — 19%. Rus tiliga tarjimada: to'liq saqlash — 54%, qisman saqlash — 28%, kompensatsiya — 10%, yo'qolish — 8%. Bu statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, rus tiliga tarjimada hazil-mutoyibaning saqlanish darajasi ingliz tiliga tarjimaga nisbatan ancha yuqori. To'liq saqlash ko'rsatkichi rus tilida 54% ni tashkil etadi, ingliz tilida esa atigi 38%. Yo'qolish ko'rsatkichi ham farq qiladi: ingliz tilida 19%, rus tilida esa atigi 8%.

Freymlar bo'yicha tahlil shuni ko'rsatdiki, oilaviy munosabatlar freymi bilan bog'liq hazillar ingliz tiliga tarjimada eng ko'p yo'qolishga uchraydi (27%), rus tiliga tarjimada esa bu ko'rsatkich 11% ni tashkil etadi. Buning sababi o'zbek va rus oilaviy madaniyatlarining o'xshashligi va ingliz oilaviy madaniyatining farqlanishidir. Ta'lim freymi bilan bog'liq hazillar nisbatan yaxshi saqlanadi (ingliz tilida 45%, rus tilida 62% to'liq saqlash), chunki maktab hayoti freymi uchala madaniyatda ham o'xshash tuzilmaga ega. Mehmon kutish freymi eng qiyin tarjima qilinadigan freym bo'lib, ingliz tiliga tarjimada bu freym bilan bog'liq hazillarning 34%i yo'qolgan.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari S. Attardo va V. Raskinning hazil nazariyasi bilan mos keladi. Ular ta'kidlaganidek, hazil ikki skriptning ziddiyatiga asoslanadi va bu ziddiyat tarjimada saqlanishi kerak. Ammo bizning natijalarimiz shuni ko'rsatadiki, skript yoki freym ziddiyati saqlanishi uchun ikkala tilning madaniy konteksti ham o'xshash bo'lishi zarur. Rus va o'zbek madaniyatlarining yaqinligi tufayli ko'pchilik freymlar rus tilida ham faoliyat ko'rsatadi va shuning uchun hazil effekti saqlanadi. Ingliz madaniyatida esa ba'zi freymlar mavjud emas yoki boshqacha tuzilmaga ega, bu esa hazilning yo'qolishiga olib keladi.

Metaforik demetaforizatsiya asosidagi hazillar tarjimada alohida qiyinchilik tug'diradi. O'zbek tilidagi ko'chma ma'noli iboralar ingliz yoki rus tillarida ekvivalent metaforalarga ega bo'lmasligi mumkin. Masalan, "ko'z tegdi" iborasining ingliz tilidagi "evil eye" ekvivalenti mavjud, ammo uning madaniy konnotatsiyalari boshqacha. Rus tilida "сглазить" so'zi semantik va pragmatik jihatdan o'zbek iborasiga yaqinroq. Bu hol metaforik hazillarning rus tilida yaxshiroq saqlanishini tushuntiradi. D. Chiaro ta'kidlaganidek, hazil tarjimasi muvaffaqiyati ko'p jihatdan madaniy yaqinlikka bog'liq va bizning natijalarimiz bu xulosani tasdiqlaydi.

Kompensatsiya strategiyasi har ikkala tarjimada ham qo'llanilgan, ammo uning samaradorligi farq qiladi. Ingliz tiliga tarjimada kompensatsiya ko'proq qo'llanilgan (12%), rus tilida esa kamroq (10%). Bu farq shuni ko'rsatadiki, ingliz tiliga tarjimon ko'proq hollarda asl hazilni yo'qotib, o'rniga yangi hazil yaratishga majbur bo'lgan. Ammo kompensatsiyaning sifati ham muhim — ba'zi hollarda yangi hazil asl hazilning funksiyasini to'liq bajarmaydi. Masalan, madaniy tanqid funksiyasiga ega hazil o'rniga faqat entertaining funksiyasiga ega hazil yaratilishi mumkin.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni aytish mumkin. Birinchidan, tahlil qilingan tarjimalarning faqat bitta versiyasi o'rganildi. Agar turli tarjimonlarning versiyalari mavjud bo'lsa, natijalar farq qilishi mumkin. Ikkinchidan, perlokutiv effekt — ya'ni o'quvchidagi kulgi reaksiyasi — to'g'ridan-to'g'ri o'lchanmadi, balki matn tahlili asosida baholandi. Kelgusida retsepsiya tadqiqotlari orqali haqiqiy o'quvchi reaksiyalarini o'rganish zarur. Uchinchidan, tadqiqot faqat yozma matnni qamrab oldi. Og'zaki ijro (audiokitob yoki teatr sahnalanishi)da hazilning qo'shimcha prosodik va paralingvistik vositalari ham ishtirok etadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi xulosalar chiqarildi. Birinchidan, hazil-mutoyiba konsepti murakkab kognitiv tuzilmaga ega bo'lib, u bir nechta freymlar orqali voqelanadi. "Shum bola" asarida oilaviy munosabatlar, ta'lim, mehmon kutish va bozor savdosi freymлари hazil-mutoyibaning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, hazil hosil qilishning asosiy kognitiv mexanizmlari freym buzilishi, metaforik demetaforizatsiya, perspektiva farqi va so'z o'yinlari hisoblanadi. Bu mexanizmlarning tarjimada saqlanishi hazilning muvaffaqiyatli yetkazilishi uchun zarur.

Uchinchidan, hazil-mutoyibaning tarjimada saqlanish darajasi tillar orasidagi tipologik va madaniy yaqinlikka bog'liq. Rus tiliga tarjimada hazilning saqlanish darajasi ingliz tiliga tarjimaga nisbatan sezilarli darajada yuqori (to'liq saqlash: rus tilida 54%, ingliz tilida 38%). Bu farq rus va o'zbek madaniyatlarining o'xshashligi va umumiy tarixiy tajriba bilan izohlanadi. To'rtinchidan, turli freymlar bilan bog'liq hazillarning tarjima qilinuvchanlik darajasi farq qiladi. Oilaviy munosabatlar va mehmon kutish freymлари bilan bog'liq hazillar eng qiyin tarjima qilinadi, ta'lim freymi bilan bog'liq hazillar esa nisbatan oson tarjima qilinadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular tarjimonlarga hazil tarjimasi strategiyalarini tanlashda yo'l ko'rsatishi mumkin. Xususan, madaniy spetsifik freymlar bilan bog'liq hazillarni tarjima qilishda madaniy adaptatsiya yoki kompensatsiya strategiyalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, tadqiqot natijalari o'zbek adabiyotining xorijiy tillarga tarjima qilinishida hazil-mutoyibaning saqlanishi muammosiga e'tiborni qaratadi. Kelgusida boshqa o'zbek yozuvchilarining asarlarida hazil-mutoyiba tarjimasini o'rganish, shuningdek, turli tarjimonlarning strategiyalarini qiyoslash maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Attardo S. *Linguistic Theories of Humor*. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1994. – 426 p. – DOI: 10.1515/9783110219029. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110219029>

2. Chiaro D. The Language of Jokes: Analysing Verbal Play. – London: Routledge, 1992. – 140 p. URL: <https://www.routledge.com/The-Language-of-Jokes-Analyzing-Verbal-Play/Chiaro/p/book/9781138144842>
3. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 440 p. URL: <https://books.google.com/books?id=frmnBiHJ0o4C>
4. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm / ed. by the Linguistic Society of Korea. – Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982. – P. 111–137. URL: <https://glottolog.org/resource/reference/id/11480>
5. G'afur G'ulom. Shum bola. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 224 b.
6. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. – ISBN: 5-94457-174-8. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01002416335>
7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p. URL: <https://search.worldcat.org/title/6042798>
8. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985. – 284 p. – DOI: 10.1007/978-94-009-6472-3. URL: <https://doi.org/10.1007/978-94-009-6472-3>
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 206 b.
10. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – 343 с.
11. Zabalbeascoa P. Translating Jokes for Dubbed Television Situation Comedies // The Translator. – 1996. – Vol. 2, № 2. – P. 235–257. – DOI: 10.1080/13556509.1996.10798976. URL: <https://doi.org/10.1080/13556509.1996.10798976>
12. Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision / ed. by P. H. Winston. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211–277. URL: <https://dspace.mit.edu/entities/publication/0eca0164-cb5f-42de-8c86-43f54b23306d>